

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XX

SZKOŁY, OŚRODKI I TWÓRCY
POLSKIEJ HISTORII KARTOGRAFII
(1945–2015)

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XX

SCHOOLS, CENTERS AND CREATORS
OF POLISH HISTORY OF CARTOGRAPHY
(1945–2015)

Edited by
Teresa Bogacz i Beata Konopska

Warsaw 2016

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XX

SZKOŁY, OŚRODKI I TWÓRCY
POLSKIEJ HISTORII KARTOGRAFII
(1945–2015)

Pod redakcją
Teresy Bogacz i Beaty Konopskiej

Warszawa 2016

Opracowanie redakcyjne
Teresa Bogacz, Beata Konopska

Recenzent
Prof. dr hab. Grzegorz Strauchold

Tłumaczenie na język angielski
WORDLINK Usługi Językowe sp. z o.o.
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-38-6

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i> Wprowadzenie	9
<i>Radosław Skrycki</i> Polska historia kartografii – próba oceny ostatnich 40 lat	15
<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i> Historia kartografii we Wrocławiu czy wrocławska szkoła historii kartografii	25
<i>Lucyna Szaniawska</i> Budowanie warsztatu naukowego i prowadzenie prac badawczych z zakresu historii kartografii w Zakładzie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w latach 1946–2013	47
<i>Janusz Gołaski, Maria Jankowska</i> Badania dawnych map w środowisku poznańskim	87
<i>Wiesław Sieradzan</i> Wkład toruńskiego ośrodka akademickiego po 1945 roku w tworzeniu wizerunku polskiej historii kartografii	99
<i>Radosław Skrycki</i> Szczecińskie badania nad historią kartografii i prekursorskie prace Mieczysława Stelmacha	117
<i>Pavel Neytchev</i> Udział Zakładu Kartografii Uniwersytetu Gdańskiego w rozwoju kartografii i historii kartografii w Polsce w ostatnim półwieczu	125
<i>Anna Wytyk</i> Zasoby dawnych map w Bibliotece Gdańskiej i ich naukowe wykorzystywanie w ostatnich kilkudziesięciu latach	133
<i>Piotr Grabowski</i> Obszar Prus Wschodnich, Warmii i Mazur po 1945 r. w moich badaniach kartograficznych w latach 1975–2015	139

<i>Henryk Rutkowski</i> Karol Buczek (1902–1983)	155
<i>Henryk Rutkowski</i> Stanisław Herbst (1907–1973)	161
<i>Andrzej Tomczak</i> Moja droga do kartografii	167

CONTENTS

<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i>	
Introduction	9
<i>Radosław Skrycki</i>	
Polish history of cartography – an attempt to assess the last 40 years	15
<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i>	
History of Cartography in Wrocław or the Wrocław School of the History of Cartography	25
<i>Lucyna Szaniawska</i>	
The Development of Research Foundations and the Research in History of Cartography, Conducted at the National Library's Division of Cartographic Collections from 1946 to 2013	47
<i>Janusz Gołaski, Maria Jankowska</i>	
Major research areas on former maps in the Poznań region	87
<i>Wiesław Sieradzan</i>	
The contribution of the Toruń Academic Centre after 1945 to the creation of the image of the Polish history of cartography	99
<i>Radosław Skrycki</i>	
Szczecin's research on the history of cartography and the pioneering work of Mieczysław Stelmach	117
<i>Pavel Neytchev</i>	
Participation of the Department of Cartography at the University of Gdańsk in the development of cartography and the history of cartography in Poland over the last half-century	125
<i>Anna Wytyk</i>	
Old map resources at the Gdańsk Library and their scientific use over the last few years	133

Piotr Grabowski

**Territories of Eastern Prussia, Warmia and Mazury
after year 1945 in studies of mine in the years 1975–2015 139**

Henryk Rutkowski

Karol Buczek (1902–1983) 155

Henryk Rutkowski

Stanisław Herbst (1907–1973) 161

Andrzej Tomczak

My way to cartography 167

Wkład toruńskiego ośrodka akademickiego po 1945 roku w tworzeniu wizerunku polskiej historii kartografii

Toruński ośrodek akademicki powstał w drugiej połowie 1945 r., kiedy utworzono Uniwersytet Mikołaja Kopernika. W swojej, początkowo czterowydziałowej, strukturze posiadał on Wydział Humanistyczny wraz z Instytutem Historii i Katedrą Prahistorii. Uczelnia kontynuowała tradycje zlikwidowanych polskich uniwersytetów: Stefana Batorego w Wilnie i Jana Kazimierza we Lwowie¹. Wydział Humanistyczny UMK nie był jednak „fakultetem wileńskim ani też lwowskim”, gdyż jego kadre stanowili profesorowie oraz młodszy pracownicy nauki, wywodzący się nie tylko z Wilna i Lwowa, lecz także z Poznania, Warszawy, Krakowa i Łodzi. W sumie toruńskie środowisko historyczne liczyło na początku zaledwie 13 osób². Wydział Humanistyczny był pierwszym, który zaczął funkcjonować na UMK, gdyż już w dniu 24 listopada 1945 r., pod kierownictwem dziekana – prof. dr Konrada Górskiego³. Już późną jesienią 1945 r. w gmachu *Collegium Maius* rozpoczęły się zajęcia dydaktyczne dla historyków (ryc. 1). W pierwszym roku akademickim (1945/1946) 68 osób studiowało historię, 6 etnologię, 5 historię sztuki⁴.

Toruń, zarówno ze względu na zbiory przedwojenne, jak te, które zostały pozyskane na skutek powojennej akcji zabezpieczeniowej, stał się ośrodkiem mającym bardzo dobre zasoby źródłowe do prowadzenia intensywnych badań nad historią kartografii, dla edytorstwa kartograficznego oraz jako podstawa dla badań społeczno-gospodarczych. Archiwum Państwowe w Toruniu, utworzone wprawdzie dopiero w 1951 r., wywodziło się z dawnego archiwum miasta, założonego w 1233 roku. Z racji długich dziejów, wielkości ośrodka miejskiego i jego znaczenia w archiwum zgromadzono bardzo wartościowe kartografika do badań miasta i twier-

¹ J. Belkot, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1945–1985*, Toruń 1986, s. 34–37.

² J. Kłaczko, *Słowo wstępne*, w: *Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (1945–2011). Dzieje zakładów i główne kierunki badań*, red. J. Kłaczko, Toruń 2011, s. 7.

³ Ludwik Kolankowski 1882–1956: w pięćdziesiątą rocznicę śmierci, „Homines et historia”, t. 7, red. W. Sieradzan, Toruń 2006, s. 86.

⁴ W. Rezmer, *Wydział Nauk Historycznych*, w: *Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1993–2003*, red. D. Degen, J. Gomoliszek, i G. Gzella, Toruń 2003, s. 14.

dzy Toruń. Ponadto w archiwum znalazły miejsce plany i mapy odnoszące się do ziemi chełmińskiej i Prus Królewskich⁵.

Ryc. 1. Fasada budynku Collegium Maius Uniwersytetu Mikołaja Kopernika,
od strony Wałów gen. Sikorskiego, 1978 r.
(fot. Janina Gardzielewska; źródło: Archiwum UMK)

Liczne zbiory kartograficzne posiadała także Książnica Kopernikańska. Liczą one obecnie 3841 jednostek i obejmują kolekcję unikatowych XVI i XVII-wiecznych globusów, a także atlasów oraz luźnych map Polski, Pomorza i Prus od XVI do XX wieku⁶.

⁵ *Zbiory Kartograficzne m. Torunia*, oprac. H. Piskorska, Toruń 1938; A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia”, t. 9 (58) 1973, s. 175–198; idem, *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 47, 1982, z. 4, s. 227–238; L. Pomeranke, *Twierdza Toruń w kartografii*. Wystawa, Toruń 1987.

⁶ A. Lewandowska, *Katalog zbiorów kartograficznych Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu*, Toruń 1957.

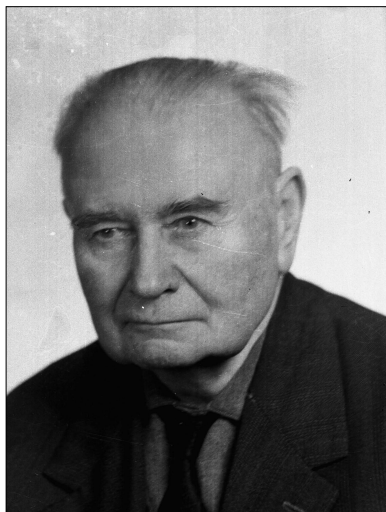
Głównym beneficjentem powojennej (1945–1950) akcji zabezpieczania zbiorów poniemieckich była Biblioteka Główna UMK, obecnie Biblioteka Uniwersytecka UMK w Toruniu⁷. W Sekcji Zbiorów Specjalnych tej biblioteki zgromadzono z czasem mapy i plany (ponad 10 tys.), atlasy (ponad 1,6 tys.), globusy oraz wydawnictwa kartograficzne: książki i czasopisma dotyczące historii i teorii kartografii. Kartografika te powstały w okresie od XV wieku po współczesność. Jak można się zorientować na podstawie inwentarzy, podstawę zasobu kartograficznego stanowią kartografika pozyskane z tzw. „księgozbiorów zabezpieczonych” oraz bibliotek podworskich, miejskich, szkolnych i innych instytucji, funkcjonujących na terenie Pomorza i dawnych Prus Wschodnich. Do najcenniejszych należą kartografika o znacznej wartości historycznej dla badań północnych ziem polskich i państw zlewiska Morza Bałtyckiego. Pozostałe jednostki są efektem posiadania przez Bibliotekę od roku 1947 tzw. egzemplarza obowiązkowego. Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej stały się więc z czasem niezwykle cenną podstawą źródłową do badań przede wszystkim dla historyków i geografów toruńskich, rozwijających swoje badania w złożonych warunkach Uczelni. Po trudnym okresie stalinowskim sytuacja toruńskiego środowiska historycznego powoli zaczęła się poprawiać w połowie lat pięćdziesiątych: następowała stopniowa odbudowa poszczególnych kierunków, przywrócono do aktywności dydaktycznej kilku profesorów, w tym przede wszystkim profesora Karola Górskiego (ryc. 2), który stanął na czele Katedry Historii Ziem Pomorskich i Krajów Nadbałtyckich. Wkrótce zaczęły ukazywać się cenne dla badań wydawnictwa źródłowe, jak również opracowania dotyczące tego obszaru geograficznego⁸.

Przedmiotem zainteresowania badawczego historyków wykładających w początkowym okresie istnienia UMK stała się nie tyle historia kartografii, co geografia historyczna. K. Górski, jako uczeń Władysława Semkowicza, rozumiał wagę źródeł kartograficznych dla badań historycznych, w tym zwłaszcza w kontekście interesującego go obszaru geograficznego – Pomorza i Prus Królewskich. Wiązało się to jeszcze z jego przedwojennymi zainteresowaniami nad osadnictwem w Prusach Krzyżackich. Wśród licznych prac, zorientowanych tematycznie na północną część państwa polskiego, od początku pojawiły się opracowania odnoszące się do geografii historycznej i kartografii. W 1950 r. w Sprawozdaniach

⁷ S. Burhardt, *Historia pierwszego pięciolecia Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, w: *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*, t. 3, 1987, s. 13–24; L. Popławska, H. Robótka, *Zbiory kartograficzne Biblioteki Uniwersyteckiej Mikołaja Kopernika*, w: *ibidem*, t. 3, 1987, s. 12–18; J. Serczyk, *Suche nach Büchern im ehemaligen Süd-Ostpreußen in den ersten Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg – Erinnerungen eines polischen Bibliothekars*, w: *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, hg. v. A. E. Walter, Köln–Weimar–Wien 2004, s. 483–494; W. Sieradzan, *Książki Bernharda Schmida (1872–1947) w Bibliotece Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Folia Toruniensia”, 2009–2010, nr 9–10, s. 61; G. Szturo, *Księgozbiory poniemieckie w powiecie morąskim w latach 1945–1947. Sprawozdania z archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, „Okolice Ostródy”, 2013, s. 93–104.

⁸ J. Belkot, *op.cit.*, s. 112.

Polskiej Akademii Umiejętności K. Górski pisał o granicach kasztelanii w kontekście mapy lasów i bagien na Pomorzu Zachodnim⁹. Wyrazem doceniania badań nad klimatem był artykuł opublikowany w „Kwartalniku Historii Kultury

Ryc. 2. Prof. dr hab. Karol Górski (1901–1986)
(fot. Alojzy Czarnecki; źródło: Archiwum UMK)

Materialnej”¹⁰. Z kolei, w 1966 r. zajął się geograficznymi podstawami organizacji plemiennej na Pomorzu¹¹.

Kontynuatorem prac w tym zakresie stał się uczeń K. Górskiego – Marian Biskup (1922–2012). Po obronie dysertacji w roku 1950 rozpoczął on pracę najpierw w Instytucie Zachodnim Oddział Toruń (1951–1953), a następnie w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (ryc. 3), w Pracowni Historii Pomorza Wschodniego w Toruniu (1954). W latach 1957–1972 był zatrudniony również na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, przy czym od 1962 r. jedynie w formie plac zleconych. Już od połowy lat 50-tych XX w. zaczął się on zajmować geografią historyczną oraz rozwojem miast dawnych Prus Wschodnich i Zachodnich. Ten ostatni kierunek badawczy wymagał od niego doskonałej znajomości dawnych planów miast w celu wyznaczania faz ich rozwoju przestrzennego¹². Część miast z tego tery-

⁹ K. Górski, *Granice kasztelanii a mapa lasów i bagien na Pomorzu Zachodnim*, „Sprawozdanie PAU”, 1950, nr 6, s. 369–371.

¹⁰ Idem, *Z problematyki geografii historycznej. Wpływ klimatu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 13, 1965, z. 3, s. 545–551.

¹¹ Idem, *Geograficzne podstawy organizacji plemiennej na Pomorzu*, „Zeszyty Naukowe UMK”, Nauki Humanistyczno-Społeczne 20, Historia 2, 1966, s. 3–15.

¹² M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Szczytina*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, r. 1959, nr 4, s. 385–398; idem, *Rozwój przestrzenny miasta Braniewa*, „ibidem”, r. 1959, nr 1, s. 3–18; idem, *Rozwój*

torium stało się przedmiotem podobnych studiów żony prof. M. Biskupa – Ireny Janosz-Biskupowej (1925–2011) oraz Zenona Huberta Nowaka, którzy również należeli do grona uczniów K. Górskiego¹³. I. Janosz-Biskupowa, po rezygnacji

Ryc. 3. Prof. dr hab. Marian Biskup (1922–2012)

z pracy na UMK w 1951 r., została zatrudniona na stanowisku kierownika Archiwum Państwowego w Toruniu (do 1965 r.). Jej duże doświadczenie archiwalne sprawiło, że od 1966 r. ponownie (wcześniej w latach 1946–1951) podjęła pracę w Katedrze Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii UMK. Jednocześnie pełniła też funkcję kierownika Archiwum UMK (do 1976 r.)¹⁴. Prace obydwu tych osób, na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków, na długi czas, częściowo również aż do dnia dzisiejszego, są podstawą wiedzy o rozwoju tych ośrodków miejskich, zwłaszcza na gruncie nauki polskiej. Były ponadto wykorzystywane przez służby miejskie, geodezyjne i planistyczne.

Owoce zastosowania w badaniach historycznych metody kartograficznej są dalsze prace M. Biskupa. Wśród nich warto przede wszystkim wymienić opraco-

przestrzenny Grudziądz, „Rocznik Grudziądzki” t. 1, 1960, s. 9–30; idem, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, r. 1961, nr 4, s. 481–496.

¹³ I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Elku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, r. 1959, nr 3, s. 249–262; eadem, *Rozwój przestrzenny miasta Reszla*, ibidem, r. 1961, nr 2, s. 161–182; eadem, *Rozwój przestrzenny miasta Goldapi*, ibidem, r. 1962, nr 1, s. 163–172; eadem, *Rozwój przestrzenny miasta Jeziorany*, ibidem, r. 1965, nr 1, s. 3–16; Z. H. Nowak, *Rozwój przestrzenny miasta Susza*, ibidem, r. 1963, nr 1, s. 60–75; idem, *Rozwój przestrzenny miasta Bisztynka*, ibidem, r. 1961, nr 3, s. 376–384.

¹⁴ *Pracownicy nauki i dydaktyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1945–2004. Materiały do biografii*, red. S. Kalembka, Toruń 2006, s. 296.

wanie *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.: rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*”, *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*¹⁵. Niewątpliwie najbardziej znaną publikacją M. Biskupa z zakresu kartografii jest atlas opracowany z inicjatywy i pod kierownictwem Stanisława Herbsta: „Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.”¹⁶. Tekę zawierała 12 map kolorowych o znacznych rozmiarach.

Do uczniów K. Górskiego należy również Janusz Małłek, wybitny znawca dziejów Prus Książęcych oraz Reformacji. W jego bogatym dorobku naukowym znajduje się artykuł poświęcony granicom państwowym, kościelnym i administracyjnym Prus Książęcych w XVI wieku¹⁷. Mieści się on w wyżej wspomnianym nurcie badań z zakresu geografii historycznej, jednakże ze znaczącym fragmentem odnoszącym się do dziejów kartografii pruskiej, reprezentowanym przez prace kartograficzne Józefa Naronowicza–Narońskiego i Samuela Suchodolca–Suchodolskiego. Spośród innych nowożytników z Instytutu Historii, w których dorobku znajdują się prace z zakresu historii kartografii, należy wymienić historyka gospodarczego, ucznia prof. Stanisława Hoszowskiego – prof. dr hab. Stefana Cackowskiego. W obszarze jego zainteresowań pozostawał szczególnie kataster fryderycjański z przełomu lat 1772 i 1773¹⁸.

Kolejnym przedstawicielem szkoły toruńskich historyków kartografii, który w sposób najszerzy zajął się tą dziedziną nauki historycznej, jest Andrzej Tomczak (ur. 1922) (ryc. 4). Nie był on, co prawda, uczniem prof. K. Górskiego, gdyż zarówno pracę magisterską, jak i doktorską napisał pod kierunkiem pierwszego rektora UMK, prof. dr hab. Ludwika Kolankowskiego, jednak zainteresowania geografiami historycznymi były, jak to ostatnio ustalił Janusz Tandeci, efektem kontaktów ze wspomnianym najwybitniejszym mediewistą toruńskim¹⁹. Dużą rolę

¹⁵ *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.: Rozmieszczenie własności ziemskiej, sieć parafialna*, oprac. M. Biskup, Toruń–Warszawa 1955; *Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa chełmińskiego i malborskiego w drugiej połowie XVI w.*, oprac. M. Biskup, Toruń–Łódź 1957.

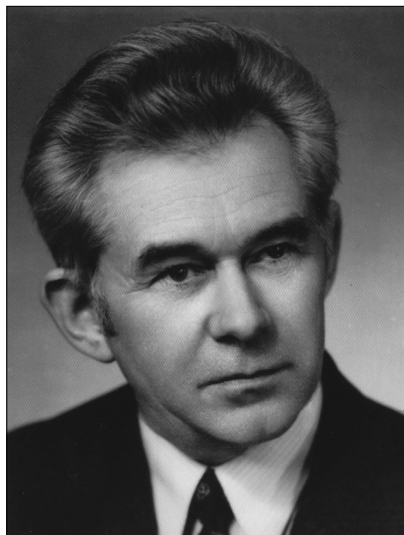
¹⁶ *Atlas historyczny Polski, Seria B, Mapy przeglądowe, 1, Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, oprac. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1960.

¹⁷ J. Małłek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, r. 1966, nr. 1, s. 131–139.

¹⁸ S. Cackowski, *Z dziejów polityki ekonomicznej pruskiego absolutyzmu. Kataster podatkowy z r. 1772/1773 dla ziem pierwszego zaboru pruskiego*, „Zeszyty Naukowe UMK”, Historia 3, Toruń 1967, s. 41–76; idem, *Pruski kataster podatkowy z roku 1772/1773. Problemy heurystyczne*, w: *Pomorze, Brandenburgia, Prusy: (państwo i społeczeństwo). Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Wachowiakowi z okazji 70-lecia urodzin i 50-lecia pracy naukowej*, red. W. Stępiński i Z. Szultka, Szczecin 1999, s. 91–98. Warto odnotować, że uczeń prof. S. Cackowskiego – prof. Krzysztof Mikulski, znawca historii miast, ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Torunia, wykorzystujący w badaniach metodę kartograficzną, wypromował byłą studentkę prof. S. Alexandrowicza – Justynę Liguz. Tematem jej dysertacji, obronionej w 2003 r., były plany osiedli wiejskich prawobrzeżnej części Rejencji Kwidzyńskiej w latach 1772–1861.

¹⁹ J. Tandeci, *Profesor Andrzej Tomczak. Kolejne życia i działalność*, w: *Silva rerum. Opera historica, diplomatica et archivistica continens, Andreae Tomczak dedicata*, red. W. Chorańczewski i M. Hlebionek, Toruń – Warszawa 2012, s. 22.

w rozwoju już ściślejszych zainteresowań dawną kartografią odegrała praca zawodowa A. Tomczaka w Archiwum Państwowym w Łodzi, do którego trafił w 1950 r. po usunięciu go, z przyczyn politycznych, z UMK. Dotychczasowym, nieopra-

Ryc. 4. Prof. dr hab. Andrzej Tomczak (ur. 1922)
(źródło: Archiwum UMK, b.s.)

cowanym zespołem kartograficznym tego archiwum zajął się A. Tomczak, który udał się na specjalny kurs organizowany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych na temat opracowywania map i planów miast. Te doświadczenia i nabyte umiejętności sprawiły, że A. Tomczak, obok szeregu innych osób z NDAP, archiwum warszawskiego (Archiwum Akt Dawnych) i krakowskiego (Archiwum Państwowe), został członkiem zespołu opracowującego instrukcję archiwalną dla wszystkich archiwów w Polsce. Według Pawła Pietrzyka²⁰, instrukcja w sprawie porządkowania zasobu kartograficznego powstała w szybkim tempie w czerwcu 1956 roku. O jej solidności świadczy fakt, że obowiązuje do dziś.

Opublikowane przez A. Makowieckiego i I. Czarcinśkiego bibliografie prac (ponad 400) A. Tomczaka dowodzą, że historia kartografii zajmuje bardzo ważne miejsce w jego wielowarstwowej twórczości badawczej²¹. Już podczas zatrudnie-

²⁰ P. Pietrzyk, *Archiwum Państwowe w Łodzi w okresie stalinowskim (1945–1957). Organizacja, działalność, kadry*, w: *ibidem*, s. 108 i nast.

²¹ *Bibliografia prac Andrzeja Tomczaka za lata 1949–1982*, oprac. A. Makowiecki, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia”, z. 19 (147), 1984, s. 9–21; *idem*, *Bibliografia prac Andrzeja Tomczaka za lata 1949–1991*, w: *Historia i Archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci prof. Andrzeja Tomczaka*, Toruń 1992, s. 11–27; A. Tomczak, *Studia historico-archivistica*, Toruń 2002, s. 13–32 (bibliografia publikacji A. Tomczaka za lata 1949–2001).

nia w archiwum łódzkim powstały ważne prace o planach Łęczycy oraz syntetyczne opracowanie poświęcone całemu zasobowi archiwum w Łodzi²². Wśród licznych opracowań odnoszących się do tej tematyki oraz geografii historycznej znaleźć można prace zbiorowe, artykuły, katalogi i recenzje. Te pierwsze i drugie dotyczą różnych obszarów Polski (np. źródła Noteci), miast i parafii. Szczególnie miejsce w jego badaniach zajmuje kartografia miasta i twierdzy Toruń²³. Opracowania te przynoszą podstawową wiedzę o kartografiach tego ośrodka, przechowywanych w różnych krajach, z których można czerpać różnorodną wiedzę, szczególnie w odniesieniu do roli miasta i twierdzy w XVII–XIX wieku. A. Tomczak i, wspomniany wyżej, Z. H. Nowak wnieśli ponadto poważny wkład w rozwój historii kartografii Malborka. Tekst poświęcony odkrytemu przez nich planowi okolicy Bramy Mariackiej w tym mieście z 1650 r. przyniósł zasadniczy postęp w naszej wiedzy o południowej części Malborka, w tym o zabudowie w okolicy murów miejskich²⁴.

Pod kierunkiem prof. A. Tomczaka, w roku 1996, został wydany katalog planów miast w polskich archiwach państwowych. Dzieło to, które opracowali Maria Lewandowska (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie) i Mieczysław Stelmach (Archiwum Państwowe w Szczecinie)²⁵, pomimo szeregu niedociągnięć, stanowi do dziś podstawowe kompendium wiedzy o zachowanych kartografiach miejskich²⁶. Idea wydania tego katalogu została sformułowana jeszcze w 1978 r. w Toruniu podczas konferencji Zespołu Historii Kartografii, powstałego przy Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki Polskiej Akademii Nauki. Wieletnie prace doprowadziły do publikacji katalogu w znacznie okrojonej formie.

²² *Zasób kartograficzny wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Łodzi*, oprac. A. Tomczak, Warszawa 1958; A. Tomczak, *Katalog planów miasta Łęczycy. Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, Warszawa 1962.

²³ A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia”, z. 9 (58) 1973 s. 175–198; idem, *Cartographiae Torunensis exempla*, Toruń 1979; idem, *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, „Zapiski Historyczne”, t. 45, 1980, z. 3, s. 101–128; idem, *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, ibidem, t. 47, 1983, z. 4, s. 227–238; idem, *Zapomniany widok Torunia z końca XVI wieku*, „Rocznik Toruński”, t. 18, 1988, s. 209–215; Z. H. Nowak, A. Tomczak, *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rydiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVII w.*, w: *Kartografia forteczna*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 5, red. A. Tomczak, Warszawa 1991, s. 172–180.

²⁴ Z. H. Nowak, A. Tomczak, *Plan okolicy Bramy Mariackiej z 1650 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia”, z. 20 (158), 1985, s. 31–36.

²⁵ Warto dodać, że prof. Mieczysław Stelmach (1947–2000), pracownik archiwum szczecińskiego i uniwersytetu w tym mieście oraz znakomity znawca kartografii pomorskiej, to uczeń prof. Andrzeja Tomczaka. W 1971 r. na UMK napisał, nieopublikowaną niestety, pracę magisterską, poświęconą zbiorom kartograficznym biblioteki tej uczelni (Archiwum UMK, sygn. 19817). O ścisłych związkach z uczelnią w Szczecinie świadczy również drugi uczeń Profesora, były rektor Uniwersytetu Szczecińskiego, prof. Zdzisław Chmielewski. W uznaniu zasług Profesora, także na polu historii kartografii Uniwersytet Szczeciński nadał mu w 2014 r. stopień *doctora honoris causa*. K. Kozłowski, *Profesor Mieczysław Stelmach (1947–2000). Archiwista, historyk, kartograf*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 16, 2001, z. 1, s. 9–19.

²⁶ *Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska i M. Stelmach pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.

Pomimo tego, od początku jego ukazania się drukiem stał się on punktem wyjścia do kwerend archiwalnych dla archiwistów, historyków i geografów. Jest wykorzystywany na etapie prac przygotowawczych przez autorów części kartograficznej i historycznej atlasu historycznego miast polskich. Wyrazić trzeba ubolewanie, że katalog ten nie miał swoich kolejnych wydań i uzupełnień o zbiory krajowe i zagraniczne, w tym muzealne i biblioteczne.

Kolejną wybitną postacią toruńskiego środowiska naukowego, w którego dorobku historia kartografii zajmowała centralne miejsce, był Stanisław Alexandrowicz (1931–2015) (ryc. 5). Urodził się on w Wilnie, ale wykształcenie zdobył w Toruniu, gdzie ukończył I Liceum Ogólnokształcące oraz studia pierwsze-

Ryc. 5. Stanisław Alexandrowicz (1931–2015)
(źródło: Archiwum UMK)

go stopnia na kierunku historia na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. Podczas studiów obracał się w kręgu prof. K. Górskiego i innego wybitnego mediewisty toruńskiego – prof. Bronisława Włodarskiego. Dalszą edukację na studiach wyższych kontynuował już na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie słuchał wykładów wybitnych przedstawicieli tamtejszej mediewistyki: G. Labudy, H. Łowmiańskiego i K. Tymienieckiego. Już w pracy doktorskiej („Funkcje gospodarcze miasteczek Białorusi i Litwy (XVI – I poł. XVII w.), obronionej w 1960 r. pod kierunkiem H. Łowmiańskiego można dostrzec głębokie zainteresowania geografą historyczną i historią kartografii²⁷. Jednakże największym osiągnięciem

²⁷ *Pracownicy nauki i dydaktyki...*, op. cit., s. 64.

S. Alexandrowicza była habilitacja, przeprowadzona na UAM w 1972 r., której podstawą była praca „Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku”²⁸. O wartości tej monografii świadczy fakt jej wznowienia w 1989 i 2012 roku²⁹. Stanowiła owoc długoletnich zainteresowań autora kartografią litewską³⁰ oraz ruską³¹, czemu dał szerszy wyraz w licznych monografiach, artykułach i recenzjach. S. Alexandrowicz stał się od tego czasu niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie historii kartografii, przy czym swoje badania od 1987 r. ponownie związał z ośrodkiem toruńskim, podjąwszy zatrudnienie w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK w Zakładzie Historii Europy Wschodniej, a następnie w Katedrze (później Instytucie) Stosunków Międzynarodowych. Zakres tematyczny dorobku kartograficznego S. Alexandrowicza jest szerszy, niż by to wynikało tylko z wymienionych wyżej prac. Warto między innymi wymienić jeszcze opracowania kartograficzne odnoszące się do relacji polsko-turecko-tatarskich³², Podlasia³³, Inflant i Estonii³⁴.

Omawiając wkład prof. S. Alexandrowicza w rozwój badań nad historią kartografii nie sposób pominąć jego rozległej działalności organizacyjnej. Był on wieloletnim członkiem i przewodniczącym Zespołu Historii Kartografii PAN. Uczestniczył w wypracowywaniu nowych tematów cyklicznych zjazdów historyków kartografii oraz późniejszych publikacji („Z dziejów Kartografii”).

Uczniem Profesora, związanym z toruńskim ośrodkiem historii kartografii, był Jarosław Łuczyński (1975–2012). Ten przedwcześnie zmarły, w wieku 37 lat, historyk był absolwentem toruńskiego Technikum Budowlanego (technik geodeta) oraz historii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika. To wykształcenie pozwoliło mu na zajęcie się dziejami staropolskiej kartografii. Podczas studiów zetknął się z prof. S. Alexandrowiczem, pod którego kierunkiem napisał pracę magisterską, zatytułowaną: „Analiza dokładności mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego tzw. „radziwiłłowska” Tomasza Makowskiego z 1613 r. na podstawie siatki znieszktałceń”. Na studiach doktoranckich realizowanych pod kierunkiem Profesora na Wydziale Nauk Historycznych UMK, J. Łuczyński obronił w 2006 r. pracę

²⁸ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Poznań 1972.

²⁹ Idem, op. cit., Poznań 1989, Warszawa 2012. Rec.: R. T., Marchwiński, *O nowym wydaniu syntezy dziejów kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Zapiski Historyczne”, t. 58, 1993, z. 1, s. 105–114.

³⁰ Idem, *Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Perthéesa „Polonia” z końca XVIII wieku*, Poznań 1971; idem, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Zródłoznawcze”, t. 10, (1965), s. 31–169.

³¹ Idem, *Ziemie ruskie w kartografii polskiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1978.

³² Idem, *Stosunki z Turcją i tatarszczyzną w kartografii staropolskiej XVI–XVII wieku*, Poznań 1977.

³³ Idem, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, Warszawa 1966; *Podlasie na mapach dawnych i współczesnych, ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, oprac. S. Alexandrowicz, W. Całczyński, Białystok 1981.

³⁴ Idem, *Rękopiśmienna mapa Inflant i Estonii. „Zaginione” dzieło Georga von Schwengeln z 1640 roku*, Toruń–Warszawa 1992.

„Wkład kartografii ziem Rzeczypospolitej od XVI do pierwszej połowy XVIII wieku w rozwój kartografii Europy (próba pełnego ustalenia filiacji wydanych drukiem map rozpatrywanego obszaru)”. Praca, niestety, aż do dziś nie została opublikowana.

Kolejny etap, o wyraźnie edytorskim charakterze, w rozwoju badań nad historią kartografii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika łączy się z osobą prof. Antoniego Czacharowskiego (ryc. 6), kierownika Zakładu Historii Średniowiecznej

Ryc. 6. Prof. dr hab. Antoni Czacharowski (1931–2015)
(fot. S.W. Reszkiewicz, źródło: Archiwum UMK)

w Instytucie Historii i Archiwistyki. A. Czacharowski (1931–2015) był wybitnym mediewistą, obracającym się w kręgu wspomnianych już postaci, takich jak Karol Górski i Bronisław Włodarski. Był znawcą historii państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, Nowej Marchii oraz dziejów miast. Posiadał rozległe kontakty międzynarodowe, przede wszystkim z uczonymi z Niemiec, Austrii, Holandii i Francji. Zainteresowania dziejami miast europejskich zaowocowały z czasem jego uczestnictwem w Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission International pour l'Histoire des Villes).

Komisja ta sformułowała postulat wydawania atlasów historycznych miast w 1965 r., ale dopiero uczestnicy konferencji tej organizacji w Oxfordzie trzy lata później przyjęli zasady ich edycji. Ich uzupełnienie nastąpiło na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w 1995 roku. Pomimo uczestnictwa przedstawicieli nauki polskiej w tych konferencjach, początkowo kraj nasz pozostawał na uboczu tej inicjatywy. Okres przed 1989 r. nie był sprzyjający postępowi w tym

zakresie, przede wszystkim z powodów finansowych oraz organizacyjnych. Do 2012 r. ukazały się drukiem atlasy ponad 400 miast z 18 krajów³⁵. Podstawowym celem tej edycji jest stworzenie bazy źródłowej dla badań nad procesami urbanizacyjnymi w Europie i przemianami przestrzennymi miast. Atlasy historyczne miast stanowią cenną pomoc dla urbanistów, architektów, konserwatorów, a nawet specjalistów z zakresu ochrony środowiska. Możliwe jest także ich wykorzystanie dla celów dydaktycznych zwłaszcza w szkołach wyższych, jak również w popularyzacji wiedzy o przeszłości miast jako elementu, między innymi, historii regionalnej. W miarę postępu prac edycyjnych na płaszczyźnie naukowej atlasy stanowią znakomite źródło dla badań porównawczych historii miast. Najbardziej zaawansowane są prace nad atlasami miast niemieckich, gdyż obejmują one już ok. 130 zeszytów, ujętych w trzech niezależnych seriach. Zasięg geograficznych tych atlasów obejmuje także polskie ziemie zachodnie i północne. Z tego powodu takie miasta jak: Kwidzyn, Kostrzyń, Ząbkowice Śl., Opole, Wrocław, Złotoryja posiadają już atlasy historyczne w wersji niemieckiej.

Prace nad polską edycją atlasu podjęto, jako pierwszy kraj na wschód od Łaby, dopiero w 1990 r. w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK, pod kierunkiem A. Czacharowskiego. Na początku bardzo ważną kwestią było przeprowadzenie kwerendy w archiwach, bibliotekach, muzeach i ośrodkach dokumentacji kartograficznej, których celem było stworzenie kartoteki odnalezionych planów miast³⁶. Opierając się na wspólnych ustaleniach dotychczasowych wydawców przyjęto ich koncepcję „Atlasu”. „Atlas historyczny miast polskich” jest publikowany w postaci zeszytów zawierających plany wybranych miast.

W każdym zeszycie jest zbiór następujących planów:

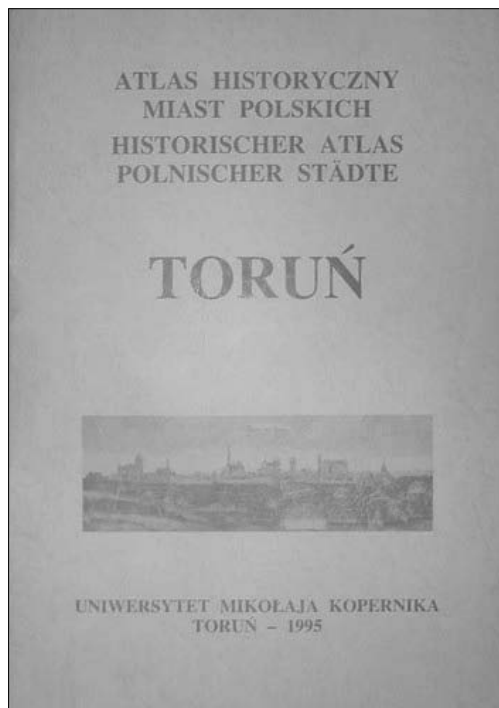
1. karta, będąca edycją planu katastralnego miasta z XIX w. w skali 1:2500 (plan wielobarwny),
2. współczesny plan miasta w skali 1:5000,
3. mapa topograficzna okolic miasta z XIX w. w skali 1:25 000,
4. plan przedstawiający rozwój przestrzenny od średniowiecza do czasów współczesnych w skali 1:5000 (plan wielobarwny).

Zeszyty zawierają ponadto zwięzły komentarz historyczny w dwóch lub trzech wersjach językowych. W zależności od stanu zaawansowania badań analitycznych zamieszczane są karty przedstawiające struktury społeczne (zawodowe i majątkowe), funkcje gospodarcze, kulturalne, religijne i komunikacyjne miast oraz główne wyniki badań archeologicznych, architektonicznych oraz z zakresu historii kultury materialnej. W zeszytach jest również miejsce na publikację najstarszych planów (przedkatastralnych), wartościowych widoków oraz makiet miasta.

³⁵ R. Czaja, *Atlas historyczny miast europejskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 40, 1992, nr 3, s. 399–405; idem, *Die historischen Atlanten der europäischen Städte, Jahrbuch für Europäische Geschichte*, Bd. 3, 2002, s. 205–216.

³⁶ W. Sieradzan, *Kartoteka Pracowni Atlasu Historycznego Miast Polskich*, w: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, „Z Dziejów Kartografii”, t. 8, red. P. Grabowski i J. Ostrowski, Olsztyn 1997, s. 199–202.

Przyznanie środków na publikację atlasu pozwoliło w pierwszym etapie opracować zeszyty byłych miast pruskich (Elbląg, Chełmno, Toruń (ryc. 7) , Grudziądz)³⁷. Ośrodek toruńskich historyków kartografii realizował w następnych latach

Ryc. 7. Atlas historyczny miast polskich, t. 1 Prusy Królewskie i Warmia, z. 2, Toruń, red. A. Czacharowski, oprac. hist. J. Tandecki, oprac. kart. Z. Kozieł, Toruń 1995

wymieniony tom I tej edycji³⁸, a ponadto rozpoczęto t. II (Kujawy)³⁹ oraz t. III (Mazury)⁴⁰. Na początku nowego tysiąclecia do historyków toruńskich dołączyli badacze dolnośląscy i małopolscy. Zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej ma już znaczny dorobek w postaci opracowania siedmiu atlasów miast śląskich (Wrocław, Środa Śląska, Trzebnica, Niemcza,

³⁷ *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. I *Prusy Królewskie i Warmia*, red. A. Czacharowski, z. 1 (Elbląg) 1993, z. 2. (Toruń) 1995, z. 3 (Chełmno) 1999, z. 4 (Grudziądz) 1997.

³⁸ Z. 5, Malbork, red. A. Czacharowski i R. Czaja; oprac. historyczne W. Długokęcki, W. Sieradzan przy współpr. M. Mierzwińskiego; oprac. kartograficzne D. Chwiałkowski, A. Noryśkiewicz, W. Sieradzan; Toruń 2002; z. 6, Świecie, red. R. Czaja, Toruń 2012.

³⁹ t. 2, Kujawy, z. 1, Bydgoszcz, red. A. Czacharowski; oprac. hist. E. Okoń, J. Tandecki; oprac. kartograficzne Z. Kozieł, Toruń 1997.

⁴⁰ t. 3, Mazury, z. 1, Giżycko, red. A. Czacharowski; oprac. historyczne G. Białuński; oprac. kartograficzne D. Chwiałkowski, Z. Kozieł, A. Noryśkiewicz, Toruń 1998.

Świdnica, Legnica, Ziębice) w latach 2001–2014⁴¹. W 2007 r. został wydany, przez zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi, atlas Krakowa, w 2014 r. Sandomierz⁴².

W zespole toruńskim, obok wymienionego wyżej jego kierownika, znalazł się badacz historii miast z Instytutu Historii i Archiwistyki Roman Czaja⁴³ (ryc. 8),

Ryc. 8. Prof. dr hab. Roman Czaja (ur. 1960)
(źródło: zbiory prywatne)

który z czasem został współwydawcą, a następnie po przejściu prof. A. Czacharowskiego na emeryturę, wydawcą serii. Ponadto zespół współtworzyli: Z.H. Nowak (1934–1999), kierownik Zakładu Historii Średniowiecznej II, Janusz Tandeciki (ryc. 9), autor części historycznej atlasów Torunia (1995) i Bydgoszczy (1997), i Wiesław Sieradzan (ryc. 10), uczestniczący w podobnym charakterze przy opracowywaniu atlasów Grudziądza (1997) oraz Malborka (2002) i Ostródy (2014). Podczas prac wspomagali ich uczeni spoza Instytutu Historii i Archiwistyki,

⁴¹ Śląsk, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 1, Wrocław, Wrocław 2001, z. 2, Środa Śląska, Wrocław 2003, z. 3, Trzebnica, Wrocław 2003, z. 4, Niemcza, Wrocław 2003, z. 5, Świdnica, Wrocław 2008, z. 16; z. 9, Legnica, red. R. Eysymontt i M. Goliński, Wrocław 2009; z. 16, Ziębice, red. M. Młynarska-Kaletynowa i R. Eysymontt, Wrocław 2014.

⁴² Małopolska, red. Z. Noga, z. 1, Kraków, Kraków 2007, z. 2, Sandomierz, Kraków 2014.

⁴³ Prof. R. Czaja, jako członek Międzynarodowej Komisji Historii Miast, posiada bardzo duży dorobek w zakresie historii kartografii oraz dziejów miast. Poza edycjami atlasów historycznymi miast polskich (Elbląg, Świecie, Chojnice) należy wymienić m.in. jego ostatnie prace wydane za granicą: idem, *Zu editorischen Problemen der Katasterkarte im „Historischen Atlas polnischer Städte*, w: *Städteatlanten. Vier Jahrzehnte Atlasarbeit in Europa*, hg. v. W. Ehbrecht, Köln–Weimar–Wien 2013, s. 141–151; idem, *From the 1839 cadastre to the 1417 land book. About the method of the reconstruction of the spatial structure of the Old Town of Elbląg In the Middle Ages*, w: ibidem, s. 243–254.

ale silnie związani poprzez wykształcenie lub współpracę z UMK, tacy jak: Grzegorz Białuński, Wiesław Długokęcki i Emanuel Okoń.

Praca nad atlasami historycznymi miast to owoc współpracy historyków i kartografów. W przypadku ośrodka toruńskiego warto przede wszystkim wspomnieć

Ryc. 9. Prof. dr hab. Janusz Tandecki (ur. 1950)
(źródło: zbiory prywatne)

Ryc. 10. Prof. dr hab. Wiesław Sieradzan (ur. 1957)
(źródło: zbiory prywatne)

partycypację na tym polu dr. hab. Zenona Koziela (ryc.11) , prof. UMK z obecnej Katedry Geomatyki i Kartografii, który współpracował z zespołem toruńskim przy wszystkich dotychczas opublikowanych zeszytach. Docenić wypada trud, jakiego się on podjął na początku lat dziewięćdziesiątych XX w., w sytuacji

pionierskiego charakteru edycji i ówczesnych słabych środków technicznych. Z czasem do grona jego współpracowników dołączyli młodzi badacze, biegli w nowoczesnych technikach kartograficznych – Radosław Golba, Agnieszka Pilarska oraz Dariusz Chwiałkowski i Agnieszka Noryskiewicz.

Ryc. 11. Dr hab. Zenon Koziół, prof. UMK (ur. 1958)
(źródło: zbiory prywatne)

Prace zespołów toruńskiego, krakowskiego i wrocławskiego trwają, co oznaczać będzie w kolejnych latach znaczny przyrost ilości zeszytów. Pozwoli to na pogłębienie badań porównawczych miast polskich i europejskich i w poważny sposób zmniejszy pod tym względem skalę opóźnienia naszego kraju w stosunku do przodujących państw europejskich.

Reasumując dzieje rozwoju badań nad historią kartografii w ośrodku toruńskim, trzeba wskazać na jego wielorakie sukcesy i ich wyjątkową ciągłość. Nawet w trudnych latach uniwersytetu zawsze znajdowali się w nim lub w Polskiej Akademii Nauk badacze, którzy prowadzili z wielkim powodzeniem badania w tym kierunku lub szerzej jako elementu geografii historycznej. Zawsze dało się zauważyć obecność szkoły prof. Karola Górskiego, do kontynuatorów której należy również najmłodsze pokolenie, realizujące współcześnie koncepcję wydawania atlasów historycznych miast (R. Czaja, W. Sieradzan, J. Tandeczek – uczniowie Profesora Czacharowskiego). Wyrazić trzeba nadzieję, że również w przyszłości pojawi się nowe pokolenie historyków kartografii, którzy będą kontynuować bogate tradycje tego kierunku badawczego. Może będą to absolwenci kierunku historia o specjalności edytorstwo historyczne, którą zorganizował w Instytucie Historii i Archiwistyki UMK na początku XXI w autor niniejszego opracowania?

Słowa kluczowe: Toruń, kartografia historyczna, historia kartografii

The contribution of the Toruń Academic Centre after 1945 to the creation of the image of the Polish history of cartography

S u m m a r y

The origins of research activity at the Toruń Academic Centre after World War II, including interests in cartography and its history, date back to the second half of 1945. That was when efforts began to secure the former German collections, which were to form the base material for researchers. These efforts took several years. The Special Collections Section at the University Library houses the collections amassed over time of maps and plans (more than 10,000), atlases (more than 1,600), globes, and cartographic publications: books and magazines on the history and theory of cartography. These cartographic items, obtained from various resources, emerged in the period from the fifteenth century to the present day.

The research focus of historians has turned towards historical geography. This was the chosen discipline of Prof. K. Górski, who, as a student of W. Semkowicz, understood the importance of cartographic sources for historical research, especially in the context of his geographical area of interest – Pomerania and Royal Prussia.

The next stage, more closely linked to research on the history of cartography, saw the arrival of three outstanding representatives of the discipline, working in the Toruń circle: S. Alexandrowicz, A. Czacharowski and A. Tomczak. The first of these directed his interests towards Lithuanian and Ruthenian cartography and became an undisputed authority on the subject.

Professor Antoni Czacharowski became famous as the originator of the Polish edition of historical city atlases, which formed part of an international research project. He began extensive work on the reconstruction of the historical space of Prussian towns, including Elbląg, Toruń, Chełmno and Grudziądz, paving the way for researchers of the spatial transformation of urban centres in other regions of historical Poland.

Among the research subjects of Professor A. Tomczak was the cartography of the city and fortress of Toruń. His studies have yielded essential knowledge on the city's cartographic items, stored in various countries, especially with regard to the role of the city and fortress between the seventeenth and nineteenth centuries. Under the direction of A. Tomczak, a catalogue of the city plans in the Polish State Archives was also published in 1996. This study still constitutes an essential compendium of knowledge about surviving urban cartographic items.

One of the adopted research directions that points to the specifics of this situation for researchers of the history of cartography is historical editing. Hopes for its connection with the history of cartography have mobilised the UMK Institute of History and Archive Studies to focus on the history of specialities in this field.

Key words: Toruń, historical cartography, history of cartography

Moja droga do kartografii

Termin kartografia używam tu w jego szerokim rozumieniu. Nigdy nie byłem kartografem w znaczeniu osoby sporządzającej mapy w oparciu o dokonywanie pomiarów. Natomiast mapa pojawiła się w moim życiu wcześniej i towarzyszyła mi następnie w różny sposób, ba, towarzyszy po dziś dzień, o czym świadczy choćby mój czynny udział w tegorocznej konferencji.

Kontakt z mapą zawdzięczam zainteresowaniu historią. Kiedy miałem siedem lat otrzymałem na urodziny od mego dziadka powieść dla dzieci – *Lolek grenadier* Antoniego Gawińskiego, przenoszącą w czasy I Cesarstwa. Bohater – mały chłopiec – brał udział w epopei napoleońskiej od bitwy pod Austerlitz po Waterloo. Od razu postawiłem sobie pytanie: a gdzie leżały te miejscowości, te kraje, o których czytałem? I prosiłem o pokazywanie ich na mapie.

Gdzieś w tym czasie zawieszono w jednym z pokoiów mego domu rodzinnego na wsi pod Łodzią niewielką, bo w małej podziałce, mapę fizyczną Polski Eugeniusza Romera. Wystawiałem przed nią długie godziny. To z niej uczyłem się geografii Polski. W moim domu znalazł się też *Atlas historyczny Polski* Eligiusza Niewiadomskiego. Wertowałem go z zapalem. A dziadkowi, który mnie obdarzył „Lolkiem”, wysyłałem własne odrisy map z tego atlasu jako prezenty na imieniny.

Potem przyszły lata gimnazjalne i liceum. Spędziłem je w Łodzi. Dostałem wówczas na własność *Atlas Województwa Łódzkiego* z wieloma mapami i planem miasta, który polecił znakomity geograf w szkole Aleksego Zimowskiego – Teofil Kutra. Mam go do dziś. Wreszcie – harcerstwo i mapy topograficzne. Tam się nauczyłem wędrować w terenie z WIG-owską „setką” w ręku. Przydało mi się to później w latach wojny.

Z dzieciństwa więc i z lat szkolnych wyniosłem już pewną znajomość map. Rozumiałem ich wartość jako przekazu informacji, jak również fakt, że w pewnych sytuacjach mapa lepiej orientuje, niż opis słowny. I sam pragnąc opisać dziadkowi we Lwowie wygląd mego mieszkania z lat szkolnych w Łodzi zrobiłem i posłałem plan tego mieszkania; podobnie rodzicom plan obozu harcerskiego pod Czarnohorą.

Po wybuchu wojny znajomość nie tyle map, co tego, co się z nich nauczyłem, oddała mi praktyczne usługi. Pierwsze dni września 1939 r. spędziłem w Łodzi w obronie przeciwlotniczej w ramach PW. W nocy z 5. na 6. zaczęła się ewakuacja miasta. Wówczas (miałem wtedy 17 lat) razem z kolegą z klasy opuściliśmy Łódź,

żeby nie dać się zgarnąć Niemcom, i ruszyliśmy na wschód w nadziei, że front zatrzyma się na Wiśle po uderzeniu aliantów. Doszliśmy do Sochaczewa, ale tam nasza żandarmeria zamknęła w kierunku Warszawy drogę i skierowała nas na Żyrardów. Stamtąd podążyliśmy do mostu w Górze Kalwarii, Niemcy jednak odcięli nam drogę zajmując Grójec. Skręciliśmy więc na północ do Warszawy, dokąd dotarliśmy przez Piaseczno. I dalej z taborami wojskowymi przez Siedlce do Międzyrzecza, skąd już sami poszliśmy na południe do Włodawy i Chełma. Pod Chełmem bowiem mieszkała siostra kolegi, u której znaleźliśmy oparcie. Potem kilka dni okupacji sowieckiej, a po przyjeździe Niemców – powrót do Łodzi przez Lublin, Bochotnicę, Kozienice i Tomaszów Mazowiecki. Otóż, orientację w tej naszej wędrówce wrześnieowej i potem, październikowej, znakomicie ułatwiła nam dobra znajomość geografii Polski. Nie miałem przy sobie żadnej mapy, ale tę romerowską, przed którą wystawałem w dzieciństwie, miałem w głowie.

Podczas okupacji osiadłem w Generalnym Gubernatorstwie w małym miasteczku Głowno, na granicy z Krajem Warty już w ramach Rzeszy. Ale szczęśliwie posiadałem odpowiednią „setkę”, a nawet jeszcze sam wówczas zrobiłem z niej powiększenie do 1:50 000. To powiększenie zachowałem do dziś i reprodukowałem niedawno drukiem wraz z tekstem *Okupacja w Głownie*. Mapa ta ułatwiła mi kilkakrotnie przekraczanie „na zielono” granicy. W ramach naszej głowieńskiej konspiracji AK-owskiej mieliśmy także i inne setki, które się przydawały.

Tak się złożyło, że musiałem dwukrotnie przemierzyć trasę Głowno – Tomaszów Maz. (półtora dnia marszu). Z tych „setek” wyuczyłem się drogi na pamięć. Żadnej mapy bowiem nie można było mieć przy sobie. Blisko granicy napotkanie patrolu Niemców mogło się zdarzyć, a znalezienie mapy przy zatrzymaniu musiało się źle skończyć

Tuż po zakończeniu wojny zacząłem studia historyczne. Z atlasami do historii starałem się być za pan brat – już nie z Niewiadomskim, ale z Semkowiczem. Wówczas przyszło też zainteresowanie mapą z innej strony – ze strony geografii historycznej. Po wykładach z tego zakresu Karola Górskiego i z jego namowy, razem z Marianem Biskupem zaczęliśmy opracowywać osadnictwo i podziały administracyjne województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI wieku. W rezultacie sam stałem się autorem mapy podziałów kościelnych Pomorza. Z tej mojej, opublikowanej wówczas, mapy byłem bardzo dumny!

Współpraca z Biskupem szybko się skończyła. W 1950 roku, zresztą, wyrzuciono mnie z toruńskiego uniwersytetu i wędrując za chlebem znalazłem się znów w mojej Łodzi. Przygarnęło mnie tam wówczas świeżo w tym mieście powstałe i rozbudowywane Archiwum Państwowe, wkrótce połączone z mającym już swoje tradycje Archiwum Miejskim.

I znów traf! Zostałem bodaj po roku pracy w tym już Wojewódzkim Archiwum Państwowym kierownikiem Oddziału Zbiorów i Kolekcji. Znaczną część jego zasobu stanowiły materiały kartograficzne, dotychczas nie skatalogowane. Otrzymałem

od losu okazję do zapoznania się z bardzo różnymi kartografikami. Były to plany samej Łodzi, tak szybko rozrastającej się w XIX stuleciu, wytwór władz miejskich lub przez nie nzebierane (kilka lat temu razem z planami Łodzi z innych zbiorów zostały pięknie wydane). Zostały też zgromadzone przez Archiwum Miejskie fragmenty różnych map okolic Łodzi – między innymi – Województwo Łęczyckie Perthéesa, Prusy Południowe Gilly’ego itp. A obok tego – mapy wsi i całych ekonomii z terenu dawnej Guberni Piotrkowskiej, zgromadzone w swoim czasie w Archiwum Piotrkowskiego Rządu Gubernialnego. Sam też, penetrując obszar ówczesnego województwa łódzkiego, odnajdywałem różne rarytasy – np. kiedyś udało mi się przywieźć do Łodzi Plan Radomska z 1785 r., z czasów działań Komisji Dobrego Porządku.

Porządkowanie tego zasobu i jego katalogowanie dały mi dobrą znajomość planów miast i wsi, a sama praca mnóstwo też satysfakcji. Po kilku latach ten zasób opisałem na łamach Kwartalnika Historii Kultury Materialnej. Nieco wcześniej również, razem z dwoma kolegami, wydałem *Katalog planów miast* w moim archiwum.

Oddział Archiwum, w którym pracowałem, mieścił się na parterze gmachu przy Placu Wolności 14. Piętra tego budynku zajmowało Muzeum Archeologiczno-Etnograficzne, w którym też często bywali archeolodzy, zatrudnieni w Polskiej Akademii Nauk. Podjęli oni wówczas prace wykopaliskowe na grodzisku w Tumie pod Łęczycą. Wkrótce zaangażowali mnie do wyszukiwania źródeł pisanych do dziejów średniowiecznej Łęczycy. Cenne były źródła kartograficzne, choć pochodziły z późniejszych czasów. Podjąłem szeroką kwerendę. Pamiętam radość z odnalezienia w Archiwum Głównym Akt Dawnych planu wójtostwa łęczyckiego z końca XVIII wieku, na którym występowały relikty z czasów średniowiecza – był to teren wczesnej osady w łęczyckim zespole osadniczym na lewym brzegu Bzury, zwany później Starym Miastem.

Ostatecznie rezultatem tej mojej współpracy z archeologami stały się wówczas publikacje *Katalogu planów miasta Łęczycy* i powtórne ich wydanie rozszerzone o mapy w mniejszych skalach, w opracowaniu *Źródła kartograficzne do dziejów Łęczycy średniowiecznej*. Wróciłem do tego tematu po raz trzeci przed kilku laty – uzupełniającą kwerendę wykonał już młodszy kolega.

Ten zebrany wówczas materiał kartograficzny pozwolił mi na publikację tekstów, już z zakresu geografii historycznej, o położeniu Starego Miasta w Łęczycy i o jej rozwoju przestrzennym. Prace o tematyce łęczyckiej dawały mi jeszcze tę dodatkową satysfakcję, że moja wieś rodzinna leżała właśnie w dawnym, z czasów przed rozbiorami, województwie łęczyckim.

Wspominam tamte czasy współpracy z archeologami jako bardzo miłe. Patronował nam profesor Jażdżewski, ale same wykopaliska prowadzili młodzi, pod kontrolą Andrzeja Nadolskiego. Stworzyli nieformalne „Bractwo Tumanów” (nazwa od Tumu łęczyckiego), do którego i mnie przyjęli. Dziś nikt już z nich nie żyje.

W roku 1957 wróciłem do Torunia na Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Zatrudniono mnie teraz przy kształceniu archiwistów i musiałem się zająć archiwistyką.

Ale kartografia nie dała mi o sobie zapomnieć. I to w różny sposób. Na krótko też wróciłem do geografii historycznej podejmując pracę przy *Słowniku Geograficzno-Historycznym Polski Średniowiecznej*. Moim szefem stał się wówczas Karol Buczek, który często wizytował mnie w Toruniu, odwiedzając mnie też w domu. I ja bywałem u niego w Krakowie. Tak więc było mi dane bliżej poznać naszego, bodaj dotychczas najwybitniejszego, historyka kartografii.

Towarzystwo Naukowe w Toruniu podjęło w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia prace nad wielką monografią Torunia. I to mnie przypadło rozpoznanie źródeł kartograficznych. Uczyniłem to z wielką radością. Plany miasta znajdowałem w wielu zbiorach europejskich – w Berlinie, Paryżu, Kopenhadze, Sztokholmie, Wiedniu. W rezultacie o tych planach powstało kilka moich artykułów od końca lat sześćdziesiątych z pierwszym, acz niedoskonałym, podsumowaniem w drugim dopiero tomie *Lüneburger Beiträge zur Vedutenforschung*. Na marginesie zaś powstały bibliofilskie *Cartographiae Torunensis Exempla*.

Geografię historyczną, a po trosze też historię kartografii, również wykladałem w ramach nauk pomocniczych historii i w moim Instytucie na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika stworzyłem mały zbiór map (częściowo też w formie fotografii). Seminarium magisterskie prowadziłem z archiwistyki. Ale dwa bodaj z nich także z historii kartografii. Z tych seminariów wywodzili się późniejsi kierownicy zbiorów kartograficznych – Mieczysław Stelmach w Archiwum w Szczecinie, Krystyna Wiwatowska w Olsztynie. Stelmach potem sam wyrósł na historyka kartografii i z tego zakresu się habilitował, przenosząc się z Archiwum na Uniwersytet Szczeciński. Wziął też udział w opracowaniu *Katalogu planów miast w polskich archiwach państwowych*. Potrzebę powstania takiego katalogu odczuwałem już podczas kwerendy planów Łęczycy. Taki katalog przygotował właśnie Stelmach razem z Marią Lewandowską z Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w roku 1996, z pewnym moim udziałem.

Osobne, ale bardzo poczesne, miejsce w moim „wędrowaniu do kartografii” zajął od końca lat siedemdziesiątych udział w pracach Zespołu Historyków Kartografii. Znalazłem się w nim niemal od jego początku. Periodyczne konferencje, organizowane przez Zespół, pozwalały na kilka dni znaleźć się w specyficznej atmosferze. Składały się na nią: tematyka referatów, przecież zawsze kartograficzna, oraz okazje do poznania wielu ciekawych map na urządzanych przy tej okazji wystawach, na których miejscowe archiwa i biblioteki pokazywały swoje cymelia. Konferencje odbywały się w różnych miastach. Górował Wrocław, ale były to także Warszawa, Kraków, Katowice, Białystok, Gdańsk, Poznań, Toruń, Olsztyn, Polanica-Zdrój, Szczecin. Niekiedy miejsca obrad były bardzo atrakcyjne, jak sala w podziemiach kopalni w Wieliczce, czy zamek Krasieczynie. Sam miałem okazję organizować takie konferencje w Toruniu w 1978 i 1987 roku.

Atmosferę konferencji tworzyli przede wszystkim jej uczestnicy – wszyscy blisko związani z kartografią i to w różny sposób. Obok „rasowych” historyków map

i planów bywali także opiekunowie zbiorów kartograficznych w różnych instytucjach, także kolekcjonerzy z niezapomnianym Tomaszem Niewodniczańskim na czele. Wszystkich nas łączył stosunek uczuciowy do map i przez to czuliśmy się sobie bliscy. Mnie połączyły bliższe więzy z Julianem Janczakiem, twórcą Zespołu i jego wieloletnim kierownikiem aż do niespodziewanej śmierci w 1995 roku. Kierował Zespołem sprężysto, mając zresztą znakomitych sekretarzy – Zbigniewa Rzepę i później Wiesławę Wernerową. J. Janczaka i W. Wernerową wielokrotnie odwiedzałem we Wrocławiu. Ale bardzo bliskimi stali się także: „rasowy” historyk kartografii Stanisław Alexandrowicz, którego potem miałem na co dzień w Toruniu, oraz bardziej już może geograf historyczny – Henryk Rutkowski z Warszawy. Oba znałem już wcześniej.

Ale właśnie, w związku ze Stasiem Alexandrowiczem muszę też odnotować pewną porażkę na mojej „drodze do kartografii”. Po jego wyborze na przewodniczącego Zespołu, na jednym z posiedzeń padło wiele głosów za podjęciem starań o opublikowanie *Monumenta Poloniae Cartographica*. Po ich wydaniu tuż przed wojną cały nakład zniszczyli w Krakowie Niemcy, a ocalały jedynie dwie plansze z mapami. Alexandrowicz podjął się przygotowania nowego tekstu, a ja zreferowania z nim sprawy druku w odrodzonej Polskiej Akademii Umiejętności. Uprzyśledziłem Alexandrowicza, że możemy przedstawić w Krakowie tylko gotowy tekst. Kiedyś, po dłuższym okresie czasu, powiedział mi: „możemy jechać”. Zwołano zebranie stosownego Wydziału Polskiej Akademii Umiejętności. W drodze do Krakowa okazało się, że wieziemy jedynie projekt tekstu, a nie jego pełną wersję. Zreferowaliśmy go, pokazaliśmy zebranym ocalałe plansze z mapami, przechowywane w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk przy Sławkowskiej. I na tym się skończyło. Nasz przewodniczący Zespołu, zajęty innymi pracami, nigdy już tekstu nie przygotował. Projekt leży zapewne gdzieś w jego archiwum osobistym.

Słowa kluczowe: historia kartografii, XX wiek

My way to cartography

S u m m a r y

Professor Andrzej Tomczak (1922–2017), excellent Polish historian and archivist, has also played a very important role in the development of history of cartography as a research discipline. His short article contains a handful of personal memories referring to his connections with maps – since the first meeting in childhood to adult interests in former cartography, it has become his scientific passion.

Key words: history of cartography, the Twentieth Century

